

ИСТОРИЯ НА ФИЛОСОФИЯТА

МАНДРІВНИЦТВО В ЖИТТІ ТА СВІТОГЛЯДІ ГРИГОРІЯ СКОВОРОДИ ТА ПРП. ПАЇСІЯ ВЕЛИЧКОВСЬКОГО

О. Б. Величко

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри філософії, біоетики та історії медицини,
Національний медичний університет імені О.О. Богомольця, Київ, Україна
velichko.olena@ukr.net
ORCID 0000-0002-8486-3836

DOI: [https://doi.org/10.34017/1313-9703-2023-1\(21\)-2\(22\)-9-29](https://doi.org/10.34017/1313-9703-2023-1(21)-2(22)-9-29)

Анотація

Елена Величко. Пътуването в живота и мирогледа на Г. С. Сковорода и прп. Паисий Величковски. Статията е посветена на 300-годишнината от рождението на Григорий Савич Сковорода и прп. Паисий Величковски. Статията предлага да се съсредоточи вниманието върху сравнителен анализ на причините, подтикнали пътуването на украинския философ Григорий Савич Сковорода и прп. Паисий Величковски, в контекста на кордоцентричното направление на учението на всеки от тях, както и на въздействието на пътуването върху бъдещата им съдба и мироглед.

Ключови думи: Хр. С. Сковорода, св. Паисий Величковски, Киево-Могилянска академия, пътуване, кордоцентризъм, кръвен брат, братство, аскетизъм

Анотація

Олена Величко. Мандрівництво в житті та світогляді Г.С. Сковороди та прп. Паїсія Величковського. Стаття присвячено 300-річчю від дня народження Г. С. Сковороди та прп. Паїсія Величковського. У статті пропонується зосередити увагу на порівняльному аналізі причин, які спонукали до мандрівництва українського філософа Григорія Савича Сковороди і прп. Паїсія Величковського у контексті кордоцентричного спрямування вчення кожного з них, а також вплив мандрівництва на подальшу їхню долю та світогляд.

Ключові слова: Г. С. Сковорода, прп. Паїсій Величковський, Києво-Могилянська академія, мандрівництво, кордоцентризм, побратимство, братство, аскеза

Abstract

Olena Velychko. Peregrination in the life and outlook of Hr. S. Skovoroda and Reverend Paisius Velichkovsky. The article is devoted to the 300th anniversary of the birth of Hryhorii Savych Skovoroda and Rev. Paisius Velichkovsky. The article proposes to focus attention on a comparative analysis of the reasons that prompted the peregrination of Ukrainian philosopher Hryhorii Savych Skovoroda and Rev. Paisius Velichkovsky, in the context of the cordocentric direction of the teachings of each of them, as well as the impact of the peregrination on their future fate and worldview.

Key words: Hr. S. Skovoroda, St. Paisius Velichkovsky, Kyiv-Mohyla Academy, peregrination, cordocentrism, blood-brother, brotherhood, asceticism

Актуальність та постановка проблеми. Попри всі минулорічні складнощі для української спільноти 2022 рік пройшов під знаком пам'яті "великого діяча України, першого українського філософа" (Багалій, 1926, с. 5). Григорія Савича Сковороди. Саме такими словами відзначав внесок Г.С. Сковороди до української культури, як зачинателя української філософії і того напрямку, відомого як "філософія серця" або ж "кордоцентризм", ще на початку минулого ХХ століття харківський дослідник його спадщини Д. І. Багалій. Попри воєнну і економічну скруту до 300-річчя від дня народження філософа в Україні було організовано виставки, проведено конкурси наукових робіт і презентації присвячених йому нових монографій (Лютій, 2022), видрукувано ювілейну монету і марку. Національна академія наук України на базі Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України організували та провели міжнародну науково-теоретичну конференцію, приурочену до цієї події: "Філософія Григорія Сковороди: історія і сучасність". Про Г. С. Сковороду пам'ятали упродовж всього того року і його стилізований образ можна було побачити навіть на столичних банерах.

Натомість іншому синові українського народу, для якого 2022 рік був також ювілейним, поталанило менше попри те, що саме він зажив славу "обновителя духовного життя" (прот. Четвериков, 1988, с. 5) на теренах не лише своєї батьківщини, але ще й Молдо-Влахії¹. Мова ведеться про прп. Паїсія Величковського, який змушений був ще у молоді роки залишити рідний край та податися до Афону, а за тим зі Святої Гори перебраться до Молдо-Влахії (сучасна територія Румунії) де його зусиллями і було засновано духовно-просвітницький та перекладацький осередок в Нямецькому монастирі, що водночас став місцем невпинної молитви старця та його учнів, і відомим центром перекладу та узгодження текстів творів святих отців. Тому й годі дивуватися, що 2022 рік у Румунській Церкві було проголошено роком українця за походженням старця Паїсія Величковського, а в місті Ясси (Румунія) відбувся міжнародний симпозіум "Духовна та культурна спадщина преподобного Паїсія Нямецького: 300 років з дня народження (1722 – 2022)" (Шумило, 2022), на якому була присутня і, на жаль, малочисельна українська делегація науковців. Але незаперечним для нас має залишатися той факт, що, за словами одного із перших ґрунтовних дослідників спадщини прп. Паїсія Величковського прот. Сергія Четверикова (1988, с. 14), старець Паїсій "...до кінця життя не забував рідної і палко люблячої Полтави і України, зберіг свою українську мову і у своїх листах та творах полюбляв після свого підпису додавати слова "родимець полтавській". Примітно, що 28 листопада 2022 р. 300-річчя від дня народження українського і молдавського святого було вшановано і в Іллінському скиті, що на Святій Горі Афон, заснованому ще у 1757 р. саме прп. Паїсієм Величковським і у якому монастирська братія пам'ять про нього понині дбайливо зберігає (Шумило, 2022). Також варто відзначити, що того року активною просвітницькою діяльністю на цій ниві займався і Міжнародний інститут афонської спадщини в Україні, очолюваний Сергієм Шумило.

Проте, так вже сталося, що не лише одним і тим самим 1722 роком народження визначилася подібність тих двох доль: Паїсія Величковського та Григорія Сковороди. 29 жовтня (9 листопада) 1794 року дійшов свого завершення земний шлях Григорія Савича, а 15 листопада того ж року відійшов до Господа і прп. Паїсій. Обидва народилися на Полтавщині в родинах, щільно пов'язаних з козацтвом (Кривега, Головашенко, 2002; Шумило, 2020). Щоправда, якщо Григорій Сковорода народився у селі Чернухи у родині Сави як рядового козака Лубенського полку (м. Лубни, Полтавщина), то представники родини свт. Паїсія (у миру – Петра) були шляхетного роду з Чернігівщині, але також щільно пов'язані з козацтвом і Полтавщиною. Від того й служили представники родини Величковських хто – сотником, хто – полковим осавулом, а

¹ Молдо-Влахія – історичний регіон в Румунії, на території якого поблизу міста Тиргу-Нямц у повіті Нямц регіону Молдова розташований Нямецький монастир – останнє місце земного життя і діяльності прп. Паїсія Величковського.

хто – й полковником і не лише в Чернігівському, але й Полтавському полках. Та й хресним батьком прп. Паїсія був полковник Полтавського полку Василь Васильович Кочубей. Сам же прп. Паїсій народився в місті Полтава у сім'ї вже козацького священика, у якого не лише батько, старший брат Іван, але й його знаменитий дід-поет Іван Величковський та прадід були протопопами-настоятелями Успенського обору того міста. Більше того: обидва приїздили на навчання до Києво-Могилянської академії у 1934 році², але так і не завершили у ній повний курс навчання; обидва полишаючи стіни академії-училища мріяли про мандри в інші краї, бо ж відзначали в ній брак тих знань, яких академія, на їхню думку, не в змозі була їм надати; тому, обидва багато мандрували і пройшли кожен свій тернистий шлях поневірянь та аскези; обидва залишили по собі вагомий літературний спадщину, проте жодна праця за життя як прп. Паїсія, так і Григорія Савича так і не була опублікована; обидва зажили вдячних учнів-послідовників, які й прославили їх і, нарешті, одним з ключових понять у філософсько-богословських роздумах обох стає людське серце. Однак, на цьому той перелік спільного, який їх єднає, добігає кінця, бо ж вчення кожного з них про людину, про її щастя, про пізнання та її шляхи, що ведуть до серця людського, наразі видаються більш альтернативними.

Вище згадані факти з біографії обох ювілярів не могли не привертати увагу дослідницького ока. Над ними розмірковували: уродженець Бахмута протоієрей Сергій Четвериков, який ще до вимушеної еміграції був спочатку настоятелем П'ятницької церкви м. Чернігова, а за тим – Сампсонівського храму м. Полтави, що і спонукало його до вивчення спадщини прп. Паїсія (прот. Четвериков); Іван Огієнко (більше відомий як митрополит Іларіон) (Іларіон митрополит, 1975, с.84), видатний український філософ Д. І. Чижевський (2005), киянин-емігрант В. В. Зеньківський та емігрант-одесит Г. В. Флоровський, харків'янин Л. В. Ушкалов (2019, с.181 – 182), киянка В. М. Нічик (2001, с. 25), головний редактор наукового журналу "Філософська думка" та директор Інституту філософії ім. Г. С. Сковороди НАН України (2002 – 2018) М. В. Попович (2010, с. 360 – 374), чернігівець С.В. Шумило (2020, с. 84). Цей перелік можна було б і продовжити, додавши до нього й автора цих рядків, яка вже в далекому 1996 році також мала нагоду на одному з конгресів звернути увагу на деякі з вище згаданих паралелей (Величко, 1996). Проте, за останні десятиліття ново-опубліковані архівні матеріали (передовсім, щодо спадщини прп. Паїсія Величковського) та науково-історичні розвідки на цю тему дають підстави до цього питання звернутися знову, проте зосередити увагу лише на одному і, попри все, недостатньо дослідженому аспекті: порівняльному аналізу тих причин і чинників, які спонукали до мандрівництва як Григорія Савича Сковороду, так і прп. Паїсія Величковського, а за тим і на тому впливі, який вони мали на світогляд і подальшу долю кожного з них.

Інформаційними джерелами для такого аналізу можуть бути не лише автобіографічні матеріали (як то: "Повість про Святий Собор" прп. Паїсія Величковського) та спогади учнів (як то: "Життя Григорія Сковороди" М. І. Ковалинського, "Житіє преподобного Паїсія Величковського, складеного схимонахом Митрофаном"), але й достатньо об'ємний епістолярій самого Г. С. Сковороди та менш відомий і значно скромніший прп. Паїсія Величковського, які також є вагомими джерелами інформації.

Також варто зазначити, що всі причини-чинники, які визначаються дослідниками у якості факторів впливу та спонуки до мандрівництва для обох ювілярів, слід розділити на два блоки-частини. Якщо перший об'єднує чинники суто об'єктивні і тому має зовнішній характер, що пов'язаний з соціально-політичними, світоглядними наративами доби та культурно-історичними реаліями тогочасного життя українців, то ж другий визначається обставинами

² За розвідками Л. Є. Махновця у 12-13 річному віці Григорій Сковорода прибуває до академії того ж 1734 року, що й Паїсій Величковський, а за розвідками Л. Ушкалова Г. С. Сковорода розпочинає своє навчання в академії лише наступного 1735 року.

суто внутрішніми, тобто має суб'єктивний характер, і тому всі ті, які можемо віднести до другого блоку, пов'язані з обставинами життя та світоглядними засадами кожного з фігурантів запропонованого аналізу: майбутнього старця прп. Паїсія (Петра) Величковського та філософа Григорія Савича Сковороди.

Та перш ніж перейти до безпосереднього аналізу зазначеної теми маємо відзначити, що на тлі соціально-політичних колізій та протиріч того періоду, де за світосприйняттям цієї доби людина сприймалася лише мандрівником у цьому світі, а не господарем його, мандрівництво вже постало складовою світогляду пересічного українця доби пізнього Бароко на тлі трагізму "відчуття Всесвіту не як дому, збудованого дбайливим Богом для тимчасового притулку людини, а туманної вируючої рірки, з якої лише на мить виринає і в якій знов на-завжди губиться все суще" (Макаров, 1994, с. 42).

Мандрівництво як чинник і складова світогляду українця на тлі соціально-політичних реалій Барокової доби

Про мандрівництво як феномен і фактор впливу на формування світогляду прп. Паїсія, більша частина життя якого і була просякнута мандрами, писав і аналізував у своїй статті Сергій Шумило (2020, с. 592). За його розвідками за своє життя старець пройшов більше 30 монастирів і скитів в поєднанні з повсякчасних пошуках саме такого місця, яке б дозволяло йому, як писав сам старець Паїсій в своїй автобіографії, більше відомої під назвою "Повість про Святий Собор" (2016, с. 65), зберегти тих, хто: "зібрався до мене в ім'я Христове заради спасіння своїх душ". Так він відзначає, що для України XVII-XVIII століть **мандрівництво** за сутністю своєю було своєрідною "національно-релігійною традицією" і водночас "однією з масових **форм народного благочестя**" (Шумило, 2020, с. 593), що сформувалася як наслідкова реакція українського народу на ті гоніння за православну віру, які за наслідками підписання Берестейської церковної унії після 1596 року набули особливої гостроти у Речі Посполитій. Звідси, не безпідставно, цей новосформований в Україні рух він ще називає "своєрідною формою духовного дисидентства" (там само), яке закріпилося на українських землях і розкрило себе не лише у феномені мандрівних ченців і "диких попів", але й в українському кобзарстві.

Проте, слід зауважити, що формувалося таке народне благочестя перш за все під безпосереднім впливом феномену **прощі**, тобто богомілля або ж паломництва по Святим місцям, яке здійснювати мав кожен християнин у міру своєї фізичної і духовної немочі сам або ж зі супутниками. Таким Святим місцем для всіх християн був і є Єрусалим, а для православних українців на той час була ще й Києво-Печерська лавра, до якої на прощу з молитвою на поклоніння святим мощам угодників Божих Києво-Печерських, зазвичай, ходили пішки, а тих благочестивих християн називали "прочанами" або ж "богомольцями".

Прочанству, як такому типу мандрівництва, відповідали порядки й атмосфера, що панували в українських скитах та монастирях попри новозміни, привнесені в часи Синодального періоду. Вільний перехід населення від однієї обителі до іншої у ті часи був справою достатньо відомою, хоча й не прийнятною згідно нового закону. Такий стан справ став наслідком трагічних **соціально-політичних колізій**, що розгорталися на теренах України тієї доби: від Хмельниччини через Руїну і до поділу українських земель на Правобережжя і Лівобережжя в купі з періодичними спустошливими набігами на ці землі татар і турків. Після поділу українських земель між Московією та Польщею на Лівобережну Україну прийшла анти-церковна реформа Петра I, а за нею з часом і політика секуляризації Катерини II на які, як одну з причин, що штовхали прп. Паїсія Величковського залишити терени своєї батьківщини, звертає увагу і С. Шумило " (2020, с. 594).

Час духовного становлення прп. Паїсія та Григорія Сковороди припав саме на Си-

нодальний період пореформеної церкви Петра I. До ліквідації інституту патріархії і запровадження Духовної Колегії у складі Синоду слід додати утиски на духовенство і особливо на чернецтво. Вже в 1690-х роках за наказом Петра I заборонялось будівництво нових монастирів, а насельникам вже існуючих монастирів новоствореним регламентом заборонялось "монахамъ никакихъ по кельямъ писемъ, какъ выписокъ изъ книгъ, такъ и грамотокъ совѣтныхъ никому не писать"³. Особливі приписи стосувалися пустельників-монахів і тих, хто перебував у скиту, життя яких визнавалося як неприйнятне й мало принизливу оцінку як то: "свободнаго ради житія". Вільний перехід від одного монастиря до іншого визнавався не прийнятним, а мандрівні дяки прирівнювались до жебраків проти яких розгорталася неабияка компанія приниження і боротьби. Наприкінці XVIII століття наслідком тих реформ стало практичне знищення інституту старчества та юродства по всій Російській імперії. Попри те, Україна опиралась тим новозмінам як могла, і образ мандрівного ченця або дяка повсякчасно зустрічаємо в автобіографії старця Паїсія Величковського. Не зник (як в українській культурі, так і в світогляді українця) також образ старця-старчика. Як відомо, в останній період свого життя переважну більшість власних листів Г. С. Сковорода підписував саме так: "Старець Григорій Вар-Сава Сковорода"⁴.

Щоправда, в часи раннього та високого бароко поряд з прочанством формується й інша не менш вагома та впливова тенденція, визначена цікавістю до "чужих земель", охочих побачити на власні очі те, про що читав чи про що оповідали ті ж прочани або іноземці. Найвідомішим представником тієї хвилі мандрівництва був мандрівник і письменник Василь Григорович-Барський (1701-1747), який навчався в Києво-Могилянській академії, але через хворобу змушений був її залишити, а за тим майже 24 роки (з 1724 по 1747 рік) мандрував світом залишивши по собі цікавий і достатньо інформаційно-насичений автобіографічний твір "Мандри по святых місцях Сходу з 1723 по 1747 рік", який у 1778 році був надрукований з такою назвою: "Пешеходца Василия Григоровича Барского-Плаки-Альбова, уроженца Киевского, монаха Антиохийского, путешествие к святым местам, в Европе, Азии и Африке находящимся, предпринятое 1723 и оконченное в 1747 году, им самим описанное". Проте, і його мандри мали християнський орієнтир. У 1734 році він прийняв чернечий постриг і надалі до своєї кончини мандрував вже як чернець.

Мандрівництво як чинник і складова світогляду Г. С. Сковорода та прп. Паїсія Величковського

Переважна більшість науковців, посилаючись на спогади М. І. Ковалинського, визначають початок мандрівного періоду в житті філософа Григорія Сковорода після завершення його викладацької діяльності в Харківському колеґіумі, тобто, насамкінець його третього харківського періоду, а отже після 1769 року. Щоправда, з цим твердженням, як зазначали вже вище, є підстави і сперечатися. Натомість Петро (майбутній прп. Паїсій) Величковський розпочинає свій мандрівний період задовго до Гр. Сковорода ще у 1740 році, і саме тому порівняльний аналіз з вище зазначеної теми варто розпочати саме з нього.

Так, молодий хлопець зі шляхетної родини протоієрея 4-го покоління, майбутнє якого зусиллями його матері-вдови та рідні вже визначене і узгоджене з церковною та світською то-

³ Постанова Петра I "Про зобов'язання для всіх архієреїв, які вступають на посаду" ("Об объявлении для всех архиереев, вступающих в должность") від 1716 року, – с. 544. Джерело: "Описание славяно Русскихъ книгъ и типографій 1698-1725 годовъ". Н. Пекарского. Санктпетербургъ. Въ типографіи Товарищества "Общественная польза", 1862. – 702 с.

⁴ Так, до прикладу, у подячному листі до Єгора Єгоровича Урюпіна від 10 червня 1790 року Григорій Сковорода (2016, с. 1288) пише: "Благодарю Богу и тебѣ, друже, за твое мнѣ страннопримство. Седмицу у тебе почил Старец Сковорода, аки в матернім домѣ".

гочасною елітою як майбутнього спадкоємця-настоятеля Успенського собору Полтави, попри все те мріє і докладає зусиль, щоб всі ті плани і надії зруйнувати. Забезпечене, спокійне шляхетне життя протоієрея-настоятеля він розмінює на непевне щодо перспектив "завтрашнього дня" і вбоге життя монаха-аскета. То що ж штовхало 17-18 - річного юнака до цього кроку?

Молодий Петро шукав собі наставника духовного благочестя, якого не зустрів у стінах Києво-Могилянської академії, але сподівався знайти у монастирі. Заборона матері залишити навчання та мир з його пристрастями та чеснотами штовхала його тікати за межі батьківщини і деякий час вештатися від монастиря до монастиря. Так, вимушено залишивши Любецький монастир Петро Величковський разом зі своїм супутником потрапляє до села і у ньому зустрічає свого земляка у статусі посланця від полтавського полковника Василя Васильовича Кочубея, який, як відомо, був його хрещеним батьком. Наляканий думкою про те, що після упізнання його можуть силоміць повернути додому в Полтаву він хутко шукає провідника, щоб залишити село і податися на Правобережну Україну. Так, того ж дня він йде до школи, що була розміщена біля церкви і, як сам про це згадує прп. Паїсій (2016, с. 109) у автобіографії, "з Божої ласки, я знайшов одного ченця, вже готового йти туди... який міг би повести нас із собою на Україну"⁵. Дорога виявилася виснажливою – і, зупинившись на перепочинок у невеликому скиті Ржищів,⁶ він захворів, що і стало перепорою для його подальшої мандрівки. Попри свій хворобливий стан він наважується йти в дорогу далі, але супутник-чернець вже пішов, його не дочекавшись. Проте за місяць в той же скит прибули три інші мандрівні ченці, з якими він і продовжив свій шлях: "І подавшись за Божим провидінням, три мандрівних ченці, побувши там деякий час, захотіли йти до Молдавії. Я, дізнавшись про це, дуже зрадів і настійно вмовляв їх узяти із собою і мене" (прп Паїсій Величковський, 2016, с. 111). Попри те, до Молдавії вони так і не пішли, бо на те була інша підстава: місцевий дяк з села у якому вони зупинилися на ночівлю наступного ранку оповів їм історію, яка переконала мандрівників-ченців кардинально змінити свій маршрут. Що ж то була за обставина-подія, яка спонукала до цього кроку подорожніх і вплинула на формування світогляду самого прп. Паїсія?

Подія, про яку оповів у своїй автобіографії старець, сталася на Правобережній Україні

⁵ Сергій Шумило відзначає, що ціллю цієї мандрівки прп. Паїсія Величковського була Правобережна Україна, яка, як відомо, на той час перебувала у складі Речі Посполитої аж до її поділу (2016, с. 109). Варто зауважити, що на час написання автобіографічної "Повісті про Святий Собор", що відбулось, як зазначає сам старець, "на схилі років" (там само, с. 65) наповнених передчуттям кончини (тобто незадовго до 1794 року), за назвою "Україна" міцно закріплюється територія Слобідсько-Української губернії, яка саме такою назвою позначається й на мапі й 1800 року. Слобідсько-Українська губернія як адміністративно-територіальна одиниця Російської імперії була створена у 1765 р. на місці ліквідованих московським урядом слобідських козацьких полків, що знаходились на території сучасної України і своєю назвою фіксувала вже до того на тих землях вживану назву. Про "Україну" і любов до неї Григорія Сковороди знаходимо і у спогадах про Григорія Савича М. І. Ковалинського, відомих під назвою "Життя Григорія Сковороди" (1995, с. 27, с.42), який чітко відділяє Україну від Малоросії і закріплює цю назву саме за територією Слобідсько-Української губернії (там само, с. 34). У свою чергу, Слобідсько-Українську губернію було перейменовано у губернію Харківську лише у 1835 р., тобто після написання спогадів, датованих 1794 роком.

⁶ Скит отримав свою назву за місцем-містом свого розташування. Ржищів – місто Київської області в Україні, розташоване на правому високому березі Дніпра де і було засновано монастир Преображення Господнього, що був відомий як один із найдавніших християнських монастирів в Україні. За переказами цей монастир було засновано ще преподобними Антонієм та Феодосієм Печерськими. За майже свою тисячолітню історію його неодноразово руйнували, але за тим він відновлювався і поряд з Вишгородським та Трахтемирівським монастирями користувався правом від польського короля Стефана Баторія бути шпиталем-притулком для хворих і престарілих запорозьких козаків. Проте в часи, описані прп. Паїсієм Величковським, на місці зруйнованого монастиря діяв лише скит, який колись, як згадує прп. Паїсій (2016, с. 111), "перебував у підпорядкуванні Кирилівського монастиря" міста Києва.

і той фактор, що був закладений в її основі, мав не менший вплив на формування домінантних світоглядних наративів українців тієї доби, які проживали у тій частині України, аніж вище згадані реформи російських монархів на Лівобережжі. Про стан церковного життя Іван Огієнко, як один з дослідників спадщини прп. Паїсія Величковського, писав таке: "того часу українські монастирі були сильно розложіні: на Правобережжі вони були в більшості силою захоплені уніатами, а решта не стояли на потрібній висоті. На православні монастирі без кінця тиснули єзуїти та уніати, і всіма способами розкладали їх" (1975, с. 24). Отже, як переконував подорожніх місцевий дяк, на шляху до Молдавії "...через розбійників скрізь їздять солдати, і я боюся, що ви потрапите до рук тих немилосердних вояків, які не з якогось іншого приводу, але із самої ненависті до православної віри можуть сильно образити вас" (прп. Паїсій Величковський (2016, с. 112). Саме у ті часи на території Правобережної України розгорнулася справжня війна за чистоту християнського віровчення, однією з жертв якої став дяк, який служив незадовго до дяка-оповідача у тій самій церкві, про якого й була та повідана історія.

Трагічну оповідь про мученицьку смерть православного дяка від рук місцевого пана-католика у селі Правобережної України, яке на той час входило до складу Речі Посполитої, прп. Паїсій сприйняв як пересторогу, бо ж стосувалася вона основ православного віровчення – Символу Віри. А фабула тієї історії була така: представники громади села, яких старець у тексті своєї повісті називає "гонителями" та "хулителями святої віри" (там само, с. 113), звинуватили місцевого дяка у тому, що "він не читає у Символі за богоборчою їх хулою "в Духа Святого... Який від Отця і Сина виходить", але тільки "від Отця істинно виходить" (там само, с. 112). Коли місцевий пан про це довідався, то розлютився і з кількома солдатами зайшов до церкви під час служби Божої. Далі, як оповідає про це сам старець Паїсій, коли "... той блаженний диякон почав читати Символ віри, він негайно ж підійшов до нього ближче і почав уважно слухати, як же дяк читатиме його. А той, зрозумівши, навіщо володар підійшов до нього, сміливо читав Символ гучно і розмірено, а коли наблизився до цих слів: "І в Духа Святого", тоді, сповнившись Святим Духом, голосно закричав: "І в Духа Святого, Господа Животворящего, Який від Отця виходить", відкинувши і той додаток "істинно", який раніше він додавав через страх. Володар же, тільки-но почув це, закричавши, як дикий звір, умить кинувся на нього і, схопивши за волосся, кинув на землю і, немилосердно б'ючи ногами, наказав витягти його геть із церкви і бити палицями нещадно" (там само, с. 113). Про побиття сина дізналася мати, яка негайно прибігла до церкви і почала благати не пана, щоб той зупинив ту езекуцію, а звернулася до сина, щоб він гідно прийняв муки за Христа (там само). Дяка забили до смерті, а його мученицька смерть отримала характер легенди та ще й таким чином, у цій суто українській історії примітно відбивалася історія юдейська Старозавітна. Мова йде про мученицьку кончину сімох святих мучеників Макавеїв та їхню матір Соломонію⁷, яка пам'ятною подією введена до церковного православного календаря в день 14 серпня, відомого в народній назві як "Перший Спас" або "Маковій" і добра пам'ять про яких шанується в Україні понині.

Прп. Паїсій Величковський народився у ті часи, коли вищезгадана історія легко

⁷ Як учні дев'яносторічного старця законовчителя Елеазара, якого попередньо було страчено за вірність закону Мойсея царем Антіохом Єпіфаном, всі сім синів Соломонії безстрашно визнали себе послідовниками Істинного Бога своїх предків і відмовилися принести жертву тим еллінським язичницьким богам, до поклоніння яким примушував юдеїв Антіох. Всі семеро, один за одним, у присутності своєї матері були піддані жакливім тортурам і смерті, а коли залишився останній наймолодший син, то Антіох запропонував святій Соломонії в обмін на життя сина схилити його до зречення в сповіданні Істинного Бога. Як мати, так і її син відхилили цю пропозицію. За тим, після смерті наймолодшого, свята Соломонія, стоячи над тілами своїх синів, піднесла руки з вдячною молитвою Богу і померла. Дивись: друга книга Макавейська (2 Мак. 6:18 – 7:42).

співвідносилась з переказами та спогадами про буремне минуле, що міцно вже закріпилося і в пам'яті народній, і про які в його з козацьким корінням власній родині (Шумило, 2020) добре пам'ятали. Є підстави не сумніватися, що ще юні роки прп. Паїсій був непогано обізнаний і про трагічні обставини життя сімейства свого хрещеного батька Василя Васильовича Кочубея, який дбав про свого похресника як про спадкоємця справи своїх батька та діда (прп Паїсій Величковський, 2016, с. 68). Саме тому, перебуваючи під враженням розказаного дяком, разом з ченцями-супутниками він змінює свій маршрут, хоча при тому й шкодує, "що не зміг з вищеназваної причини йти до Молдавії" (там само, с. 114). То був для нього перший урок як для мандрівника, що вирушив піти "не тільки з миру, але й з батьківщини **нашого чернецтва заради в мандри**, сподобитися за нашим бажанням святого чернечого образу" (там само, с. 85). А другий урок він засвоїв вже як чернець і став безпосередньо учасником події, яка мала потужний вплив не лише на подальшу його долю, але й на долю одного з українських православних монастирів у цілому.

Після відвідин Мошинського, а за тим і Мотронинського монастирів, які в гетьманські часи були в Україні у великій пошані, Петро Величковський (до постригу він мав таке ім'я) приходив до Медведівського монастиря⁸, що був заснований в долині річки Тясмин. У цьому монастирі, тісно пов'язаному з козацькою славою, він приймає постриг в рясофор з новим ім'ям - Парфеній⁹, і саме у цьому монастирі та подія й сталася. До монастиря прийшов місцевий пан і почав переконувати перейти монастирській братії до католиків (чи ж до греко-католиків), але не отримавши схвальної відповіді врешті-решт опечатав власною печаткою всі приміщення монастиря включно з церквою¹⁰ і як наслідок: монастир почали залишати монахи. Висновок з цієї події прп. Паїсій зробив такий: "Я ж, бачачи таке гоніння на православну віру від злочестивих, склав таку обітницю перед Богом: надалі **ніколи не жити в тих країнах, де**

⁸ В наявних джерелах інформація про Гетьманський Пустинно-Миколаївський Медведівський монастир з'являється від початку XVII століття. Засновано його було на острові Дубина в долині річки Тясмин поблизу с. Медведівка, що і закріпилося у назві цього монастиря. Від XVII століття монастирська братія була під постійною опікою козацької старшини, свідченням чого є універсали гетьманів Ю. Хмельницького та П. Тетері, якими підтверджувалися права монастиря на володіння землями та нерухомістю. За розвідками М. Костомарова у Медведівському монастирі було поховано і старшого улюбленого сина гетьмана Б. Хмельницького – Тимоша. За часи польського свавілля селяни оточуючих монастир сіл (передовсім з Медведівки) не раз чинили супротив і організовували повстання, поповнюючи лави гайдамаків. Так, у листопаді 1737 року польський каральний загін, якого викликали для приборкання невдоволених, напав на гайдамаків, але ті розгромили військо шляхти. Проте того ж 1737 польський князь Ян Станіслав Яблоновський підтвердив права монастиря на угіддя і навіть звільнив його від сплати десятини. Однак у 1743 році повстанці спалили панський будинок у Медведівці. Подія, про яку оповідає прп. Паїсій у своїй автобіографії, сталася приблизно в той же період і є свідченням, що монастирська братія була під підозрою у польського уряду щодо підтримки ними гайдамацького руху.

⁹ Нерідко в літературі, присвяченій дослідженню життя та діяльності прп. Паїсія Величковського, зустрічаємо інше ім'я – Платон. Цю прикру помилку у своїй автобіографії старець пояснював так: "І коли постригали нас, дали товаришу моему ім'я Платон, а мені – Парфеній. Після звершення Божественної літургії ми вийшли з церкви, і братія, не почувши, переплутали імена наші й почали **кликати нас: його – Парфенієм, а мене – Платоном**. Прийшовши до отця ігумена, я розповів про це, і він відповів мені: – Оскільки братія, при постригу не почувши ваших імен та переплутавши їх, називає того брата Парфенієм, а тебе Платоном, то так і називайтеся, а ти анітрохи не турбуйся через це" (прп Паїсій Величковський, 2016, с. 122).

¹⁰ Цю подію прп. Паїсій описував так: "Прийшов до обителі один вельможний пан від правителя тієї країни, наказав зібратися всім ченцям у келії ігумена й почав усілякими словами умовляти їх приєднатися до свого нечестя. А коли побачив, що братія аж ніяк не хоче погодитися з ним, дуже розгнівався і, увійшовши до церкви, переписав усе церковне начиння і, вийшовши з храму, замкнув і опечатав його своєю печаткою. Узавши ключі від церкви, він пішов із великим гнівом і погрозами" (прп Паїсій Величковський, 2016, с. 124).

буває гоніння на Церкву Божу і на православну віру від злочестивих" (там само, с. 125).

Так починається новий етап у його біографії, у якому подальші свої мандри прп. Паїсій пов'язує з Києвом і долучається до Лаврської братії Києво-Печерського монастиря. Та доречно тут задатися питанням: ж чому прп. Паїсій Величковський під час гонінь на монастирську братію не зважився на нову спробу податися до Молдавії, адже він мріяв про це? На те були дві підстави, про які він сам писав так: "через страх перед супостатами святої віри і тому, що не знайшов людину, яка змогла б відвести мене туди" (там само). Отже, страх перед ймовірною зустріччю з гонителями православної віри та відсутність на той час мандрівного ченця, який би привів його до Молдавії, стали вирішальними аргументами на час вибору нового місця для його пристанища. Натомість у нього з'явилися нові підстави для повернення до Києво-Печерської обителі, яку він добре знав і пам'ятав, до якого під час навчання в Києво-Могилянській академії він почасти заходив і всім серцем його полюбив (там само, с. 72 – 73). Як відомо, Петро Величковський не мав благословення від матері покинути навчання та піти у ченці, що і стало ще однією із підстав залишити рідний дім і Києво-Печерський монастир у пошуках такого місця, де не було б перепон для здійснення його сердечного бажання: знайти в "...усамітному місці досвідченого наставника, віддати себе йому в послух і, після належного часу прийнявши від нього постриг" (там само, с. 75). Але, обставини змінилися¹¹: Петро вже "помер для світу цього", а чернець Парфеній (Платон) вже отримав нагоду туди повернутися. До того ж для здійснення цієї мандрівки у нього з'явився провідник. Сам старець пояснював це так: "За Божим Промислом, епископ цієї всесечної обителі на ім'я Мартирій і чесний чернець Крискент Красноспівець, який був півчим у Преосвященнішого митрополита Київського пана Рафаїла Заборовського, вирішили піти на проживання до Києва, у святу Києво-Печерську Лавру, а з ними погодився йти і я" (там само, с. 125).

Проте, у стінах Києво-Печерського монастиря він перебував не довго і в подальших мандрах на його життєвому шляху по всяк час супутниками знову ставали мандрівні ченці, які вели його від одного скита або монастиря до іншого, але вже не на українській, а на молдавській землі з 1742 року. З ченцями Феодулом та Ієрофеєм він прийшов в скит обителі святого Кипріяна, відомий як Кодриця, а за тим з ченцем Антонієм вони прибувають в скит Долгоуци. Потім був Киркуль, а звідти з ієромонахом Трифоном він приходив на Святу Гору Афон (1746 р.) де по приїзду схимонах Василь Поляномерульський постригає його в мантію з новим ім'ям Паїсій. За три місяці від цієї знаменної події (1750 р.) на Афон з молдавських земель прибуває Вісаріон і благає старця Паїсія стати йому духівником. Так починає формуватися братство або ж "собор", як називає його сам прп. Паїсій. Проте на цьому мандри старця Паїсія не закінчились, але поряд з ним завжди були мандрівні ченці – такі ж, яким був і він сам – і те ж саме гасло: "ніколи не жити в тих країнах, де буває гоніння на Церкву Божу і на православну віру від злочестивих". А чого і де шукав його одноліток і, ймовірно, однокурсник філософ Григорій Савич Сковорода?

До історії української філософії Г. С. Сковороди увійшов саме як мандрівний філософ, що дало підстави Д. І. Багалію свою ґрунтовну працю, присвячену аналізу життя та творчості Григорія Савича, виділивши саме цей аспект, назвати так: "Український МАНДРОВАННИЙ філософ Гр. Сав. Сковорода" (1926). Примітним є і той портрет, який він розмістив на п'ятій сторінці своєї книги, що передує передмові. На портреті з офорта проф. Мате у правому нижньому кутку є надпис "**Старчик** Григ. Сковорода". То ж які внутрішні мотиви стали підставами для того, щоб, як писав М. І. Ковалинський (1995, с. 29), "Сковорода, пробуджений духом,

¹¹ Страх, який вселився у душу Петра Величковського, що знехтуване ним благання матері не пов'язувати своє життя з чернецтвом при нагоді приведе до повернення його силою до Полтави, вже розвіявся. Після прийняття постригу підстав для такого хвилювання у нього вже не було.

відійшов у глибоку самотність"?

На відміну від прп. Паїсія Величковського шлях до усамітнення Григорія Сковороди йшов не через чернецтво, до якого він ставився критично, але яке не відкидав, бо ж переосмислював його повсякчасно. До того ж, якщо у своїх мандрах прп. Паїсій зупинявся у монастирі чи то в скиту, то ж Г. С. Сковорода віддавав перевагу затишній оселі українського села поряд з пасікою чи то з мальовничим садком. І водночас на небезпідставне переконання Д. І. Багалія (1926, с. 87) Григорій Савич "мав багато зв'язків з духівництвом...Він бажав їх піднести на горню височинь від християнської догматики та обрядовості, але робив це обережно, щоби не відсахнути їх від себе й тим не позбутися можливості впливати на них".

Та перший досвід мандрівки Григорія Сковороди мав суто світський характер і був пов'язаний з тодішньою імперською столицею. Сковорода мав хороший голос і за порадою митрополита Київського, Галицького та всієї Малої Росії Рафаїла Заборовського у Глухові 7 вересня 1741 року він вдало проходить відбір, щоб за тим податися через Москву до Петербургу до Придворної співочої капели імператриці Єлизавети Петрівни, яка того року зійшла на престол на тлі поворотної події в житті свого візаві прп. Паїсія Величковського, який 6 серпня того ж 1741 року постригається у ченці ігуменом Нікифором і приймає нове ім'я Парфеній (Платон). Так, це вже були дві різні дороги, які розходилися у протилежні боки від місця їх зустрічі і ймовірного спілкування у стінах Києво-Могилянської академії та й розходилися вони відповідно до тієї мети, яку кожен із мандрівників ставив перед собою сам.

Щоправда, у придворній капелі Сковорода потрудився недовго і вже наприкінці серпня 1744 року по прибутті до Києва попросив про своє звільнення у чині "придворного уставника" задля повернення до навчання до своєї Alma mater – Києво-Могилянської академії, у якій він затримався лише рік. Вже наступного 1745 року здійснюється мрія Сковороди побачити чужі краї і він у складі "Токайської комісії із заготівлі вин до царського двору" вирушає до Західної Європи, щоб "побачити світи", як про те мріяв і інший студент Києво-Могилянської академії Василь Григорович-Барський. Примітно, що принципи організації життя вишу, сама атмосфера, яка панувала в Києво-Могилянській академії і ті знання, які вона могла дати тодішнім студентам, мали потужний вплив на світогляд і долю тих, хто у тих стінах навчався і викладав, тому вона й була ще одним чинником у питанні, яке цікавить нас.

Києво-Могилянська академія та її вплив на формування світогляду мандрованого філософа та старця-обновителя духовного життя України

Важливим фактором, що сприяв формуванню ідеї братства побратимів, які мріяли про шлях як до усамітненого чернечого життя кола друзів Христових, так і потягу до мандрів широким світом була саме Києво-Могилянська академія тієї доби – взірець наслідування для інших новостворених у той час навчальних закладів – колегії в Переяславі її в Харкові. До того спонукало все: її викладацький склад, предмети викладання, організація життя спудеїв – студентів з їхніми річними диспутами та культом знань. Не зайвим буде нагадати і те, що перший вищий учбовий заклад Лівобережної України, якою і була Києво-Могилянська колегія (а з 1701 року - академія), було засновано за наслідком об'єднання Київської братської школи та Лаврської єзуїтської колегії за сприяння митрополита Петра Могили у 1632 році і діяла вона при Києво-Братському Богоявленському монастирі. Ця обставина позначилося на іншій і на той час більш її відомій назві – "Києво-Братська школа".

Довгий час до викладання в ній допускалися лише ченці цього монастиря. Проте не зважаючи на її православний характер мовою викладання там була мова європейських університетів та науки тієї доби – латина. Книгозбірня академії вражала своїм масштабом. Значний відсоток учнів-спудеїв, які навчалися в той час в академії, коли там перебували

прп. Паїсій та Г. С. Сковорода, були вихідцями з Речі Посполитої. Про це свідчать документи. Так в реєстрі прибулих на навчання за 1743 рік¹² зазначено 19 прізвищ вихідців саме і цієї сусідньої держави (*Києво-Могилянська академія кін. XVII – поч. XIX ст. Повсякденна історія. Збірник документів*, с. 50 – 52). Курси піітики і риторики, у яких використовувалися літературно-теоретичні здобутки мислителів Італійського Відродження (Нічик, 2001, с. 43 – 50] ґрунтувалися на греко-римській античній думці, а значний відсоток професорів академії тяжіли до раціоналістичного сцієнтизму. Проте, на переконання В. М. Нічик (2001, с. 25), ані у поглядах прп. Паїсія Величковського, ані у Григорія Сковороди того раціоналізму ми не знаходимо. Натомість знаходимо критичну і аргументовану оцінку стану справ в стінах вишу, яку, як виклик, 18-річний учень Петро Величковський кидає професору і попечителю над школами Сильвестру Кулябці. З-поміж трьох причин, які спонукали його припинити навчання в академії, другою була така: "від зовнішнього навчання я не відчуваю в душі жодної користі, бо, чуючи в ньому часто згадуваних еллінських богів і богинь та поетичні байки, всім серцем зненавидів таке вчення. А якби і в зовнішньому вченні наставники вживали слова богоносних учителів Святої Церкви, навчених Пресвятим Духом, то учні сподоблялись би подвійної користі від духовної мудрості та зовнішнього вчення. А оскільки, як надруковано в "Алфавіті духовному", "нині не від Духа Святого, але від Аристотеля, Цицерона, Платона та інших язичницьких філософів розуму навчаються, і через це остаточно засліплені вони брехнею, заблукавши розумом поза шляхом праведним, і навчаються тільки говорінню слівес, а всередині душі в них морок і темрява, вся ж премудрість їхня лише на язичу" (прп Паїсій Величковський, 2016, с. 83).

Таким тоді було навчання, викладачі і на загал сама академія. Дослідник життя та спадщини старця Паїсія Величковського протоієрей Сергій Четвериков про неї писав так: "Це була школа єдина не лише в усій Україні, але й у всій Росії, яка не поступалася за висотою освіти найкращим закордонним школам і в купі з тим школа народна, строго православна, інститут народний і православний університет, предмет вітих та гордості українського народу" (1988, с. 24 – 25). До того ж Києво-Могилянська академія тієї доби була ще й місцем зустрічі різних культур, народів, відмінних світоглядів і поглядів на світ, майданчик для дебатів, на якому кожен з учасників стояв один поперед одним на рівних, навіть, якщо це були професор і студент. Саме в стінах Києво-Могилянської академії зустрічалися ці світи і формувалося бажання розширити свій світ власний та зрозуміти чужий, шукати свого і, врешті-решт, піти на його пошуки у мандри.

Так до пошуку духовної мудрості, а не "зовнішнього навчання" долучитись наважувалися не лише один вихованець академії Петро Величковський. В автобіографії старця ми зустрічаємо свідчення того, що ці думки поділяли й інші її учні. Про коло однодумців-учнів академії старець Паїсій згадує неодноразово. Так на четвертий його рік навчання "...двоє наших школярів узимку таємно пішли невідомо куди. Через деякий час я дізнався, що вони пішли чернецтва заради й перебувають в одному зі скитів Києво-Печерської Лаври, званому Китаїв" (прп Паїсій Величковський, 2016, с. 70). З часом сформувався гурт однодумців, про що прп. Паїсій писав так: "Було в мене й кілька улюблених і однодумних друзів, які мали один зі мною намір – стати ченцями. Влітку, в суботні або передсвяткові вечори, ми збиралися біля воріт святого Божоявленського Братського монастиря, бо місце це було пристойне і тихе" (там само, с. 74). До того ж з одним з них на ім'я Дмитро він і сподівався вирушити у ту далеку путь (там само, с. 90), але, залишений товаришем, Петро Величковський продовжив той шлях сам. На наступному етапі в історії мандрів прп. Паїсія супутником та ініціатором мандрівки стає

¹² У 1743 рік прп. Паїсій в академії вже три роки як не навчався, але є підстави стверджувати, що під час його навчання в стінах академії вихідців з Речі Посполитої було достатньо, щоб поспілкуватися, обмінятися думками і отримати інформацію щодо стану справ на тих землях.

ще один його товариш з академії Олексій Філевич (там само, с. 138 – 148). Примітно, що вже ставши на той шлях вони зустрічають ще двох попутників з Києва: "двоє наших друзів, учні київських шкіл, які поперед нас пішли за кордон, дізнавшись про наше прибуття, прийшли до нас" (там само, с. 148).

Очевидно, що у ті часи випадки, коли стіни Києво-Могилянської (Братської) академії залишали її студенти, були не поодинокими. Головне, що їм було ще куди тікати і з ким порадитися про шляхи свого духовного сходження. Попри реформи Петра I на Лівобережжі, і не зважаючи на утиски поляків на Правобережжі, в Україні ще лишалися ті скити і монастирі, в яких братія жила за обітницями нестяжательства, братської любові до ближнього, знання Слова Божого і творів святих отців. Попри всі утиски і негаразди в Україні було у кого вчитися і чому вчитися, а їхнє життя і доля були щільно пов'язані з Києво-Братським монастирем та Києво-Могилянською (Братською) академією. Так, з любов'ю прп. Паїсії згадує про старця Ісихія, який самотньо жив на острові і мав любов до Слова Божого: "Одного разу, почувши про якусь важкодоступну, але дуже корисну отцівську книгу, що була в одній обителі Чернігівської єпархії, далеко від Чернігова та вгору віддаленій, він негайно пішов туди і великим і настійним благанням виклопотав у ігумена та собору обителі для списання ту книгу, яка за ревність його і за сприяння Божої благодаті й надана була йому. Прийшовши у свою келію і переписавши її дуже старанно, він відніс її назад в ту обитель і, подякувавши ігумену й собору монастиря.." (там само, с. 115). Вражає інше: лише заради однієї книги "...ні за що він вважав таку далеку свою подорож, хоча, принісши й віднісши книгу, він пройшов близько двох тисяч верст!"¹³ (там само, с. 116).

З особливою любов'ю старець Паїсій згадує і про Лаврську братію Києво-Печерського монастиря (там само, с. 126 – 137) та й про сам монастир: "радів я, дивлячись і на невимовну зовнішню та внутрішню красу святої і подібної до Неба Печерської церкви, і на незрівнянне благочиння в читанні і в солодкоголосому співі церковного правила, і на найблаголіпніше й часте у святкові дні соборне у великій тій церкві служіння Божественної літургії, і на чудову красу і розташування місця, і на все прекрасне всієї тієї святої Лаври облаштування" (там само, с. 137). Безперечно, що прп. Паїсію було на кого рівнятися, але його не полишало почуття, що він "залишився, як вівця, що заблукала, без пастиря свого і наставника, проживши все життя в самочинстві та свавіллі" (там само, с. 124), що і штовхало його до нових пошуків (Величко, 2016), а за тим і необхідності взяти на себе хрест пастирства заради тих, хто, як він сам у молоді роки, того шукав і всім серцем того бажав.

На відміну від прп. Паїсія Величковського Григорій Савич Сковорода вектор своїх пріоритетів і перспективність цього вишу для себе бачив по-іншому, і тому до переліку вищезазначених мандрівників не входив. Очевидно, що йому більше був близьким, як відзначав А. М. Макаров (1994, с. 31), "дух своєрідного світського чернецтва", а саме світськими науками Києво-Могилянська академія на той час якраз і славилася. У спогадах про Г. С. Сковороду його учень і товариш М. І. Ковалинський акцентує увагу на тій обставині, що до навчання в академії Григорій сам мав охоту і тому саме "за його бажанням батько віддав його у Київське училище, що тоді славилася науками" (1995, с. 11).

Саме в Києво-Могилянській академії закладаються основи його світогляду, знання латини і мови грецької, до вживання яких він частенько наворачтався, коли писав свої листи друзям. У тому переліку адресатів з епістолярію Г. С. Сковороди значиться і М. І. Ковалинський, якого він у своїх листах до нього переконавав, що знання грецької мови має вагоміше значення аніж латина. Як то у листі № 25, датованого січнем 1763 року: "Здрастуй, найдорожчий юначе й найлюбіший мені з усіх Михайле! Ось і почався Новий рік, тому пишу тобі грець-

¹³ Верста – міра довжини, яка у XVIII ст. дорівнювала 1,0668 кілометра, що складає близько 2 тис. 140 км

кою мовою і вважаю це доброю прикметою!" (Сковорода, 2016, с. 1100). Не дивно, що й до переліку найбільш улюблених і шанованих ним авторів за спогадами М. І. Ковалинського були античні грецькі та римські письменники, поети та філософи, як то: "Плутарх, Філон Юдейський, Ціцерон, Горацій, Лукіан, Климент Александрийський, Ориген, Ніл, Діонісій Ареопіт, Максим Сповідник, а з нових відповідні до цих: голова ж усім – Біблія. Сила, зміст і кінець їхньої навчальної вправи було **серце**, тобто основа блаженного життя" (Ковалинський, 1995, с. 21). Попри те, спочатку як вправний студент, а за тим добре обізнаний з предметом викладання приватний вчитель і викладач піітики (поетичної майстерності) у Переяславському, а згодом і у Харківському колегіумах, Сковорода переконував своїх учнів "вчитися не лише в книгах, а більше в собі самому, звідки народжуються всі книги" (там само, с. 23). Виразну характеристику Сковороди як педагога зустрічаємо і у Д. І. Багалія. Про Сковороду він пише так: "він був видатним учителем не тільки своїми знаннями, але й зовнішніми, виключними фактами своєї біографії – це був вихованець найвищої школи, побував за кордоном, знав і старі й нові мови, його бажала мати своїм навчителем Тройце-Сергієвська семінарія" (Багалій, 1926, с. 52). Щоправда, для того, щоб отримати таку характеристику треба було наполегливо вчитися, а за спогадами М. І. Ковалинського (1995, с. 11): "Коло наук, що викладалися в Києві, видалося йому не достатнім. Він захотів побачити чужі краї. Незабаром для цього трапилася нагода, і він скористався нею дуже охоче". Мова йде про його угорсько-австрійські мандри, які відбувалися під опікою генерал-майора Вишневського.

Про потяг Григорія Сковороди до мандрів писав не лише його перший біограф М. І. Ковалинський та ґрунтовний дослідник його життя та спадщини Д. І. Багалій, але найвлучнішу характеристику, як і аналіз етапів становлення Сковороди як "мандрованого філософа", зустрічаємо саме у останнього. Як відомо, перша мандрівка у далекі краї у часи правління Єлизавети Петрівни спершу була до Москви, а за тим до Санкт-Петербургу. "Маючи хист до музики та приємний голос" (Ковалинський, 1995, с. 11) він пройшов відбір і потрапив до придворної капели цариці. На що ж очікував від цієї мандрівки Сковорода? На переконання Д. І. Багалія для Г. С. Сковороди завжди найціннішими були "закордонні враження та наукові знання, зачерпнуті з першоджерела" (1926, с. 44). Два з половиною роки пролетіли швидко (1742 – 1744), і вже за рік після повернення до академії у 1750 році розпочинається вже його нова закордонна мандрівка, з якою Д. І. Багалій пов'язує "новий виключної ваги період в його житті" (там само, с. 41), бо ж на переконання Д. І. Багалія саме упродовж цього періоду вперше розкривається характер Григорія Сковороди з його пристрасстю до мандрів. Ось що він про це пише: "Тут ми натрапляємо на ту рису Г.С. Сковороди, що була **найхарактернішою** в його житті: - його поривання до частих переїздів, до мандрування, яке так любили його земляки; з села Чернух він поривається до Києва, з Києва – до Петербургу, з Петербургу знов до Києва, з Києва за кордон. Цим він підготував себе до того мандрівного способу життя, що він вибрав потім, повернувшись на батьківщину" (там само, с. 42).

Про закордонні здобутки Г.С. Сковороди під час відвідин Угорщини та Німеччини в засвоєнні західноєвропейської філософії¹⁴ та богослов'я протестантизму Д. І. Багалій оцінював так: "Закордонні враження та наукові знання, зачерпнуті з першоджерела, цебто дійсне те, чого не могла дати йому наука в рідному краї, наука Київської Академії, і те, що він читав про джерела цього знання у Феофана Прокоповича, ...він узяв тепер сам, безпосередньо, без тієї цензури" (там само). І що тут важливо: з закордонної мандрівки, яка тривала близько два з половиною роки, Г. С. Сковорода привіз не лише нові знання, але й більшу упевненість у собі і у своїх можливостях, яка на всіх етапах його освітянської діяльності зіштовхувалася з

¹⁴ Про відвідини Галле і вплив філософії Вольфа писав Д. І. Багалій (1926, с. 42 – 44), а В.М. Нічик посилається на Д. Чижевського, який виводив містичні пошуки Г. С. Сковороди з німецьких містиків XIV-XV століть Й. Таулера, Г. Сузо, Й Екхарта (2001, с. 24).

непорозумінням, або ж взагалі небажанням порозумітися. Такий перший досвід він отримав у період свого викладання у Переяславському колеґіумі, де звільнилось місце вчителя піітики (поезії). Як зазначав у своїх спогадах про вчителя М. І. Ковалинський, Григорій Савич Скворода запропонував свої "роздуми про поезію і керівництво до її мистецтва так по-новому, що вони видалися єпископові дивними і невідповідними до минулого старовинного звичаю" (1995, с. 12). Суперечка на цей предмет з єпископом коштувала йому місця: Г. Сквороду вигнали з училища "не з честю", а як того, хто "творив гординю" (там само). За тим його було запрошено в село Каврай Степаном Томарою, де Григорій Савич й почав практикувати свою нову теорію виховання (Багалій, 1926, с. 59). М. І. Ковалинський сутність її визначав так: "Скворода почав більше плекати серце молодого свого вихованця" (1995, с. 13), проте знову був змушений залишити панську оселю як невдячний.

Як відомо, після прикрої історії щодо "свинячої голови" Григорій Скворода втративши посаду приватного вчителя у сімействі Томари залишився, як писав Д. І. Багалій (1926, с. 50), "без посади, без їжі, без одягу, але не без надії" і вдається до нової мандрівки. Саме тоді, отримавши листа з словами підтримки від старого приятеля з Москви Олексія Сохи, Григорій Скворода приймає рішення відправитися в першопрестольний град разом з проповідником і майбутнім префектом Московської академії Володимиром Каліграфом та єпископом Вологодським Іваном Братановським. У Москві Скворода прожив близько року з 1755 по 1756. Там він знайшов не лише притулок у Троїце-Сергіївській лаврі, але й порозуміння з "багатоученим" її настоятелем і майбутнім єпископом Чернігівським Кирилом Лящевецьким, який за спогадами М. І. Ковалинського і подальшими розвідками дослідників життя та творчості Сквороди високо цінував його вченість. Примітно, що як і Г. С. Скворода, Кирил Лящевецький походив з козацького роду та у молоді роки також навчався у Києво-Могилянській академії. Впадає в око й інше, що на переконання Д. І. Багалія та подорож скоріш була лише "екскурсією Г. С. Сквороди до Москви" як осередку тодішньої освіти, або ж взагалі оцінюється ним як така, що "мала випадковий характер, але в своїй основі вона була викликана потягом Г. С. Сквороди до **блукань**" (1926, с. 50). І лише в часи другого приїзду в с. Каврай до Степана та Василя Томари у Г. С. Сквороди "тут остаточно сформувалося внутрішнє вирішення вступити на той життєвий шлях **вічного подорожнього**" (там само, с. 52). Оселившись у Томари, як відзначає Д. І. Багалій, Г. С. Скворода "віддався внутрішньому поглибленню в себе, цебто тій справі "нероблення", що й він розумів так, як Л. Н. Толстой. Це було любомудріє, філософське **шукання істини насамперед для себе**. І він її тепер уже шукав у самоті й серед природи, як це робив і надалі, коли в таких же умовах писав свої філософські трактати" (там само, с. 53).

Щоправда, 11 серпня 1759 року у Г. Сквороди з'явилася знову чудова нагода повернутися до викладацької діяльності і на цей раз до Харкова. За рекомендацією ігумена Гервасія (Якубовича) Г. Сквороду запросив прибути до Слобідської губернії для викладання курсу піітики як мистецтва поетичного у Харківському колеґіумі єпископ Білогородський Іоасаф (Миткевич). Після закінчення навчального року (1759 – 1760) Гервасію було доручено схилити Г. Сквороду до прийняття чернечого постригу, на що Г. Скворода своєї згоди на те не дав і лише відповів: "Хіба ви хочете, щоб я помножив число фарисеїв?" (Ковалинський, 1995, с. 18). За тим Г. Скворода залишає колеґіум, бо ж "віру він розумів не як церковні обряди, а jako "умертвленіє самопроізволєнія духа" (Багалій, 1926, с. 59). Друга спроба закріпитися у Харківському колеґіумі припадає на 1762 рік, коли знову на прохання єпископ Білогородського Іоасафа (Миткевича) від долучається до викладання в класі синтаксими та грецької мови. Саме у той час довкола Сквороди формується гурток харківських любомудрів, до якого долучаються його студенти: Яков Правицький, Василь Білозерський, брати Михайло та Григорій Ковалинський, Микола Завадовський та Яків Єнкевич. Проте у липні 1764 року він знову залишає колеґіум. Третя і остання спроба повернення до викладацької діяльності припадає

на 1768 рік. Його запросив до Харківського колегіуму для викладання катехизи новопризначений губернатор Слобідсько-Української губернії Євдоким Олексійович Щербинін, проте вже наступного 1769 року він звільнився. Викладати курс катехизи світською людиною вважалось все ж таки справою неприйнятною.

Тож, якщо остаточне сформоване переконання щодо "внутрішнього вирішення вступити на життєвий шлях **вічного подорожнього**" за Д.І. Багалієм припадає на час перебування Г.С. Сковороди в с. Кавраї (там само, с. 52), то остаточне прощання не лише з класичною освітянською практикою, але й бодай якимось шансом на повернення до осілого й більш-менш усталеного життя викладача колегії, припадає на час завершення третього і останнього харківського періоду в його біографії та переїзду до села Гужвинське, що належало поміщикам Земборським з якими у Г. С. Сковороди були вже давні приятельські стосунки. Цю місцевість, яка чимось нагадує скит або місце самотника, у своїх спогадах М. І. Ковалинський описував так: "Вкрите похмурим лісом, серед якого була пасіка з одною хаткою. Тут поселився Григорій, заховавшись від поговору житейського і злослів'я духовенства" (1995, с. 29). Саме там, на переконання М. І. Ковалинського, "Сковорода, пробуджений духом, відійшов у глибоку самотність" (там само). Так, то була самотність та аскеза, але не монастирського взірця. За розвідками Д. І. Багалія саме в той час для Г. С. Сковороди "Починається **доба пустельного життя** не в вузькому, спеціальному, а в широкому значенні цього слова. Вищою – ж метою цього пустельного життя було не віддалення, не відірваність від життя та вищих людських інтересів, а навпаки, активна напружена робота розуму та чуття над виробленням нових форм людського існування на ґрунті істини, правди та щастя людськості" (1926, с. 68).

Попри те, Г. С. Сковорода упродовж свого життя відвідав багато монастирів, у яких зупинявся і на постій: був він у Троїце-Сергієвій Лаврі, у Курязькому Преображенському монастирі, що на Харківщині. По приїзду до Курська, за спогадами М. І. Ковалинського (1995, с. 42), Сковорода зупинявся у архімандрита Амвросія, а по приїзду в Охтирку він перебував в Свято-Троїцькому монастирі у приятеля свого архімандрита Венедикта. У друкарні Києво-Печерського монастиря служив двоюрідний брат Григорія Сковороди отець Юстин (Іван Звіряка), який деякий час був настоятелем Китаївський пустині під Києвом¹⁵ і яку у молоді роки так полюбив прп. Паїсій Величковський (прп Паїсій Величковський, 2016, с. 76 – 77). До свого двоюрідного брата Г. Сковорода навідувався неодноразово. Та на відміну прп. Паїсія Величковського порозуміння у Григорія Сковороди з Лаврською братією Київського Печерського монастиря так і не склалося.

За спогадами М. І. Ковалинського у серпні 1764 року Г. Сковорода погодився супроводжувати його в мандрівці до Києва і таким чином став для нього на той час своєрідним "тлумачем історії міста, поведінки й стародавніх звичаїв і побудителем до **наслідування духовного благочестя померлих святих**, які там спочивають, але", як зазначає далі він, "**не життя живого чернецтва**" (1995, с. 26). Примітно, що на час зазначеної мандрівки з-поміж насельників-ченців Києво-Печерського монастиря там були і його колишні учні, знайомі і навіть родичі (там само, с. 26). Григорія Савича у монастирі зустріли радо, але на пропозицію приєднатися Григорію Сковороді до Лаврської братії, бо ж "годі блукати по світу", отримали від нього таку відповідь: "Я стовпотворіння собою примножувати не хочу, досить і вас, стовпів неотесаних, у храмі божому" (там само).

Проте, відношення до чернецтва Г. Сковороди найкраще демонструє все ж таки інша цитата: "**Ризо, ризо! Як небагатьох ти опреподобила!** Як багатьох зробила нечестивими, зчарувала. Світ ловить людей різними сітями, прикриваючи їх багатствами, почестями, славою, друзями, знайомствами, протекціями, вигодами, втіхами і святинею, та найбільш нещасна остання. **Блаженний, хто святість серця, тобто щастя своє, не закрив ризою, а**

¹⁵ Згодом він став і ігуменом Сінненського Покровського монастиря.

волею господньою!" (там само, с. 27). Очевидно, що в чернецтві монастирському Скворода вбачав більше осередок неучтва аніж горнило знань, пристрасть до стягання насолод земних, а не духовних. Тому: "У чернецтві, що віддалилося від свого першопочатку, бачив він похмуре гніздо спертих пристрастей, які, не маючи виходу, смертельно й боляче душать буття. Одруження, як не схвалюване природою, все ж не було приємним для його безжурного характеру" (там само, с. 14 – 15). Проте чернецтво як шлях до святості, щастя, істини і блаженства Г.Скворода не відкидав, але чітко розрізняв його сутнісну внутрішню основу, яку він і називав "першопочатком" та ту зовнішню його форму сприймав як формальну. Цю відміну чудово розумів і виразно про неї писав вже його біограф М. І. Ковалинський, бо ж на його переконання: "А Скворода вважає чернецтвом життя незагарбницьке¹⁶, задоволення малим, стриманість, позбавлення всього непотрібного, щоб набути найпотрібніше, нехтування всіма примхами, щоб самого себе зберегти в цілісності, загнuzдання самолюбства, щоб повніше виконати заповідь любові до ближнього, пошук слави божої, а не слави людської" (там само, с. 18). Як свідчить М. І. Ковалинський, саме "таке самозречення дуже успішно зближувало його з любов'ю до мудрості" (там само, с. 15).

Останню четверть свого життя Григорій Скворода живе життям мандрівного філософа-богослова, мандруючи не лише Малоросійською губернією, але й Приазов'ям, Слобідською, Воронежською, Орловською та Курською губерніями. Побував він у Ростові у родичів М. І. Ковалинського, приїздив він і в Острогорськ до харківського полковника Степана Тев'яшова. Саме у його садибі формується відомий ще один філософський гурток, до якого відносять самого господаря Степана і його сина Володимира Тев'яшових, Опанаса Панкова і представника козацької старшини Якова Долганського. Саме там Г.С. Скворода пише 6 своїх відомих діалогів, які склали йому найбільшу славу: "Бесіда перша...", "Бесіда друга...", "Розмова про стародавній світ", "Розмова п'яти подорожніх про справжнє щастя в житті", "Кільце", "Розмова, звана алфавіт, чи буквар миру" (Багалій, 1926, с. 75). За тим Скворода іде в Бабаї до секунд-майора Петра Андрійовича Щербініна, а потім до Якова Правицького і знову прибуває до села Гусинки Олексія Сошальського (там само, с. 78). В Харкові він зупиняється у провізора Петра Пискунівського, а за тим – у Великому Бурлуці в Якова Донця-Захаржевського. Був він і у Валках, Ізюмі, Куп'янську, Липцях, Моначинівці і в Охтирці, окресливши не одне коло своїх мандрів звивистими дорогами свого ж життя, яким, здавалось, немає кінця, бо все "повертається на коло своє". Свій останній рік життя Скворода проживав у селі **Пан-Іванівка** (нині – Сквородинівка) в домі колезького радника Андрія Івановича Ковалівського – вітчима майбутнього засновника Харківського університету Василя Каразіна.

Висновки. На завершення цього короткого огляду варто підвести деякий підсумок порівняльного аналізу мандрівництва в житті та світогляді мандрованого філософа Г. С. Сквороди та духовного просвітителя прп. Паїсія Величковського. Ще за життя обох, які були слудеями Києво-Могилянської Братської академії, але так і не завершили її повний курс навчання, їх називали старчиками. Обидва мали високий авторитет і любов з-поміж кола своїх прихильників-послідовників-учнів. Мандрували обидва і обидва шукали не матеріальних насолод, а насолоду духовну. Та якщо старець прп. Паїсій Величковський ключі шукав до Царства Небесного і їх знайшов у "мистецтві духовному" – ісихії (Величко, 2016), то старчик Григорій Вар-Сава Скворода шукав ключі до щастя людського і знайшов їх у дружбі сердечній та сродній праці.

Про мандри свого життя Григорій Савич неодноразово розмірковував у листах до своїх друзів. Так у листі до Артема Дорофійовича Карпова, датованого 19. 02. 1779 роком, український філософ задавався питанням: "Ангел мой хранитель нынѣ со мною веселится

¹⁶ У перекладі цього тексту Шевчука В. пропонується: "в житті незажерливому" (Скворода Григорій, 2021, с. 290).

Пустынею. Я к ней рожден. Старость, нищета, смиренне, безпечность, незлобне суть мои в ней сожительницы. Я их люблю, и они мене. А что ли дѣлаю в Пустынѣ?" (Сковорода, 2016, с. 1275). За тим, сам на це питання філософ і відповідав: "Так только ли развѣ всего дѣла для Человѣка: продавать, покупать, жениться, посягать, воевать, тягаться, портняжить, строиться, ловить звѣрь? Здесь ли наше сердце неисходно всегда?...Так вот же сей час видна бѣдности нашей причина: что мы, погрузив все наше сердце в пріобретеніе Міра и в море тѣлесных надобностей, не имѣем времени вникнуть внутрь себе, очистить и поврачевать самую Госпожу тѣла нашего, душу нашу..." "Не о едином хлѣбѣ жив будет Человѣк..." О сем послѣдем, Ангельском Хлѣбѣ, день и ночь печется Сковорода. Он любит сей род Блинов паче всего... Вот что он дѣлает в Пустынѣ" (там само, с. 1275 – 1276).

Отже, насамкінець маємо зазначити, що саме мандри в житті обох відкрили обом істину життя: життя - це шлях, а шлях – це мандри. Мандри ті в житті обох вели до Пустині та мали потужний вплив на формування світогляду обох. Та це були два різні шляхи. Так, якщо тернистий шлях мандрів прп. Паїсія Величковського був окреслений обітницею нестягання та "нашого чернецтва заради в мандри" (прп. Паїсій Величковський, 2016, с. 85) ще у вранішній час його спудейських років, то звивистий шлях Григорія Савича Сковороди привів його до його "Гусинської Пустині" тільки в сутінках дня і саме там віч-на-віч з собою шукав він Бога крізь призму пізнання себе в самому собі.

Як відомо, на хресті над могилою Сковорода, на прохання самого Григорія Савича, написали вже добре знайомі слова: "Світ ловив мене і не спіймав...". Своєрідною відповіддю на той вислів може бути не менш відомий вислів інший, який прп. Паїсій Величковський полюбляв повсякчасно повторювати: "Якщо хочеш перемогти пристрасті, то відсічи ласощі".

Література та посилання

- Багалій, Д. І. (1926), *Український мандрований філософ Гр. Сав. Сковорода*, Державне видавництво України, Харків, 397 с.
- Барабаш, Ю. (1988), "Григорий Сковорода и традиция "мандров". Из заметок об украинской литературной старине", *Вопросы литературы*, № 3, с. 86 – 110.
- Величко, Е. (2016), "Учение о молитве как духовном искусстве преп. Паисия Величковского", *Афонское наследие: Научный альманах*, Вып. 3 – 4, Издание Международного института афонского наследия в Украине, Киев – Чернигов, с. 197 – 203.
- Величко, О. Б. (1996), "На роздоріжжі. Два життєві виміри, два шляхи, дві культури", *III Міжнародний конгрес українців. Харків 26 – 29 серпня. 1996 р. Філософія, історія культури, освіта. Доповіді та повідомлення*, Харків, с. 262 – 268.
- Гейда, О. (2015), "Спадщина Івана та Паїсія Величковських та поширення ідей ісихазму на Чернігівщині у другій половині XVII – на початку XIX ст.", *Афонское наследие: научный альманах*. Вып. 1 – 2. Киев – Чернигов, Издание Международного института афонского наследия в Украине, с. 375-386.
- Горський, В. С. (2001), *Філософія в українській культурі: (методологія та історія). Філософські нариси*, Центр практичної філософії, Київ, 236 с.
- Іларіон митрополит (1975), *Старець Паїсій Величковський. Його життя, праця та наука. Історична літературно-богословська монографія*. За редакцією Прот. С. Ярмуса. Накладом Товариства "Волинь", Вінніпег – Канада, 151 с.
- Києво-Могилянська академія кін. XVII – поч. XIX ст. Повсякденна історія. Збірник документів* (2005), Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", Київ, 530 с.
- Ковалинський, М. І. (1995), *Життя Григорія Сковорода. Сковорода Григорій. Пізнай в собі людину*. Пер. М. Кашуба, Львів, Світ, с. 10 – 44.

- Кривега, Л. Д., Головащенко, О. В. (2002), "Г. С. Сковорода: "жизнь наша есть путишествіе". Ноосфера: Збірник філософських праць Донецького національного технічного університету, Матеріали міжрегіональної наукової конференції "Філософсько-етична спадщина Г.С. Сковороди та духовний світ сучасної людини", Донецьк, 2002, Вип. 2, с. 65 – 68.
- Лютый, Т. (2022), *Сковорода. Самовладання*. Темпора, Київ, 632 с.
- Макаров, А. М. (1994), *Світло українського бароко*, Мистецтво, Київ, 288 с.
- Нічик, В. М. (2001), *Києво-Могилянська академія і німецька культура*, Український Центр духовної культури, Київ, 252 с.
- прп Паїсій Величковський (2016), "*Повість про святий собор*" та маловідомі листи. Упорядкування, передмова, наукова розвідка та коментарі Шумила С. В., Видавничий відділ Української Православної Церкви, Київ, 207 с. + 42 іл.
- прп Паїсій Величковський (2015), *Преподобний Паїсій Величковський: автобіографія, життє* [Текст]. Переклад українською, архієпископа Полтавського і Кременчуцького Федора Бубнюка, ТОВ "АСМІ", Полтава, 133 с.
- Попович, М. (2010), "Сковорода, якого не зловив світ, і світ, який не зловив Сковороди", *Істина. Правда. Життя. Думки небайдужої людини: зб. науковопубліцистичних статей*; НАН України, Ін-т філософії імені Г. С. Сковороди, Київ, с. 360 – 374.
- Сковорода Григорій (2016), *Повна академічна збірка творів*. За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. 2-ге вид., стер., Видавець Савчук О. О., Харків, 1400 с.
- Сковорода Григорій (1995), *Пізнай в собі людину*. Пер. М. Кашуба; Пер. Поезії В. Войтович, Видавництво "Світ", Львів, 528 с.
- Сковорода Григорій (2021), *Літературні твори*. Упорядкування, передмова, переклади та примітки Валерія Шевчука. Видання друге, Видавництво "Апріорі", Львів, 352 с.
- Старик, В. П. (2002), "Неопубліковані листи Паїсія Величковського до Запорозького війська – важливі свідчення українського духовного життя на Буковині в другій половині XVIII століття", *Буковинський журнал*, 2002, № 3 – 4, с. 152 – 171.
- Кривошея, В. В. (2012), *Українська козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк: у 2 т.*, ДП "НВЦ "Пріоритети"", Київ, с. 286 – 293.
- Ушкалов, Л. В. (2019), *Література і філософія: доба українського бароко*, 2-ге видання стер. Видавець Олександр Савчук, Харків, 416 с.
- прот. Четвериков Сергей (1988), *Молдавский старец Паисий Величковский*, 3-е издание YMCA-Press, Париж, 428 с.
- Чижевський, Д. (2005), *Філософські твори: У 4 т.* – Т. 1: "Нариси з історії філософії на Україні. Філософія Григорія Сковороди", Смолоскип, Київ, с. 33 – 58.
- Шумило С. В. (2015), *Прп. Паисий Величковский и Запорожская Сечь. Малоизвестные письма прп. Паисия Величковского к Кошевому атаману Войска Запорожского Петру Калнышевскому*. Международный институт афонского наследия в Украине; "Наследие Православного Востока", Киев – Серпухов, 128 с.
- Шумило, С. В. (2020), "Страничество Паисия Величковского по Украине и Молдо-Валахии в 1740-е годы", *Rocznik Teologiczny, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie*, №2, S. 591 – 612.
- Шумило, С. (2020), "До питання про походження роду прп. Паїсія Величковського і його зв'язки з Чернігівщиною", *Сіверянський Літопис, Науковий журнал*, №1 (151), с.144 – 163.
- Шумило, С. (2022), "На Святій Горі Афон вшанували пам'ять прп. Паїсія Величковського". Міжнародний інститут афонської спадщини в Україні. Електронний ресурс. Режим доступу (03.07.2023): <https://afon.org.ua/uk/novini/na-svyatij-gori-afon-vshanuvali-pam-yat-prp-pajisiya-velichkovskogo.html>

Шумило, С. (2022), "Українські вчені у Румунії взяли участь у відзначенні 300-річчя прп. Паїсія Величковського". Міжнародний інститут афонської спадщини в Україні. Електронний ресурс. Режим доступу (03.07.2023): <https://afon.org.ua/uk/novini/ukrajinski-vcheni-urumuniji-vzyali-uchast-u-vidznachenni-300-richchya-prp-pajisiya-velichkovskogo.html>

References

- Bagaliy, D. I. (1926), *Ukrainian philosopher-traveler Pr. Sav. Skovoroda [Ukrainskyi mandrovanyi filosof Hr. Sav. Skovoroda]*, State Publishing House of Ukraine, Kharkiv, 397 p. [in Ukrainian]
- Barabash, Y. (1988), "Hrigrory Skovoroda and the tradition of "mandras". From notes on Ukrainian literary antiquity" ["Grigorij Skovoroda i tradicija "mandrov". Iz zametok ob ukrainskoj literaturnoj starine"], *Questions of literature*, No. 3, pp. 86 – 110. [in Russian]
- Velichko, E. (2016), "The Teaching of Prayer as a Spiritual Art of St. Paisius Velichkovsky" ["Uchenie o molitve kak duhovnom hudozhestve prep. Paisija Velichkovskogo"], *The Athonite Heritage*, a *Scholar's Anthology*, Vol. 3 – 4, Publication of the International Institute of Athos Heritage in Ukraine, Kyiv – Chernigiv, pp. 197 – 203 [in Russian]
- Velichko, O. B. (1996), "At the Crossroads. Two dimensions of life, two ways, two cultures" ["Na rozdorizhzhzi. Dva zhyttievi vymiry, dva shliakhy, dvi kultury"]. *III International Congress of Ukrainianists. Kharkiv, August 26 – 29, 1996. Philosophy, history of culture, education. Reports and notices*, Kharkiv, 1996, pp. 262 – 268. [in Ukrainian]
- Heyda, O. (2015), "The legacy of Ivan and Paisius Velychkovsky and the spread of hesychasm ideas in the Chernihiv region in the second half of the 17th and early 19th centuries" ["Spadshchyna Ivana ta Paisiia Velychkovskykh ta poshyrennia idei isykhazmu na Chernihivshchyni u druhi polovyni XVII – na pochatku XIX st.], *The Athonite Heritage*, a *Scholar's Anthology*, Vol. 1 – 2, Publication of the International Institute of Athos Heritage in Ukraine, Kyiv – Chernihiv, pp. 375 – 386 [in Ukrainian]
- Gorsky, V. S. (2001), *Philosophy in Ukrainian culture: (methodology and history). Philosophical Essays [Filosofiiia v ukrainskii kulturi: (metodolohiia ta istoriia). Filosofski narysy]*, Center for Practical Philosophy, Kyiv, 236 p. [in Ukrainian]
- Metropolitan Hilarion (1975), *Rev. Paisius Velichkovsky. His life, work and science. Historical, literary and theological monograph [Starets Paisii Velychkovskiy. Yoho zhyttia, pratsia ta nauka. Istorychna literaturno-bohoslovska monohrafiia]*. Edited by Prot. S. Yarmusya. Published by the "Volyn" Society, Winnipeg – Canada, 151 p. [in Ukrainian]
- Kyiv-Mohyla Academy of Kin. XVII – beginning of XIX centuries. Household history. Collection of documents [Kyievo-Mohylianska akademiia kin. XVII – poch. KhIKh st. Povsiakdenna istoriia. Zbirnyk dokumentiv]* (2005), Kyiv-Mohyla Academy Publishing House, Kyiv, 530 p. [in Ukrainian]
- Kovalynskiy, M. I. (1995), *Life of Hrigrory Skovoroda. Skovoroda Hryhorii. Know the person in yourself [Zhyttia Hryhorii Skovorody. Skovoroda Hryhorii. Piznai v sobi liudynu]*, trans. M. Kashuba, World, Lviv, pp. 10 – 44 [in Ukrainian]
- Kryvega, L. D., Golovashenko, O. V. (2002), "Hr.S. Skovoroda: "Our life is a journey"" ["G. S. Skovoroda: "zhizn' nasha est' putishestvie""], *Noosphere: Collection of Philosophical Works of the Donetsk National Technical University, Materials of the Interregional Scientific Conference "The Philosophical and Ethical Heritage of Hr.S. Skovoroda and the Spiritual World of Modern Man"*, Donetsk, Vol. 2, pp. 65 – 68 [in Russian]
- Lyuty, T. (2022), *Skovoroda. Self-control [Skovoroda. Samovladannia]*. Tempora, Kyiv, 632 p. [in Ukrainian]

- Makarov, A. M. (1994), *Light of the Ukrainian Baroque* [Svitlo ukrainskoho baroko]. Art, Kyiv, 288 p. [in Ukrainian]
- Nichyk, V. M. (2001), *Kyiv-Mohyla Academy and German Culture* [Kyievo-Mohylianska akademiia i nimetska kultura], Kyiv, Ukrainian Center for Spiritual Culture, 252 p. [in Ukrainian]
- Rev. Paisiy Velychkovskiy (2016), *"Word about the Holy Cathedral" and little-known letters* [Povist pro sviatyi sobor" ta malovidomi lysty]. Compiler, preface, scientific research and comments by S. V. Shumylo, Kyiv, Publishing Department of the UOC, 207 p. + 42 images [in Ukrainian]
- Rev. Paisiy Velychkovskiy (2015), *Rev. Paisiy Velychkovskiy: autobiography, life* [Prepodobnyi Paisii Velychkovskiy: avtobiohrafii, zhyttie] [Text]. Translated into Ukrainian by Fyodor Bubniuk, Archbishop of Poltava and Kremenchug, ASMI LLC, Poltava, 133 p. [in Ukrainian]
- Popovych, M. (2010), "Skovoroda, whom the world did not catch, and the world that did not catch Skovoroda" ["Skovoroda, yakoho ne zlovyyv svit, i svit, yakyyi ne zlovyyv Skovorody"]. *Truth. Truth. life. Thoughts of a caring person: collection. journalistic articles*; Skovoroda Institute of Philosophy of the National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, pp. 360 – 374. [in Ukrainian]
- Skovoroda Hryhoriy (2016), *Complete Academic Works* [Povna akademichna zbirka tvoriv]. Edited by Prof. Leonid Ushkalov. 2nd ed., Publisher Savchuk O.O., Kharkiv, 1400 p. [in Ukrainian]
- Skovoroda Hryhoriy (1995), *Know the person in yourself* [Piznai v sobi liudynu], trans. M. Kashuba; trans. Poems of V. Voytovych, "World" Publishing House, Lviv, 528 p. [in Ukrainian]
- Hryhoriy Skovoroda (2021), *Literary works* [Literaturni tvory]. Arrangement, preface, translations and notes by Valery Shevchuk. Second edition, "Apriori" Publishing House, Lviv, 352 p. [in Ukrainian]
- Staryk, V. P. (2002), "Unpublished letters of Paisiy Velychkovsky to the Zaporizhzhya army - important evidence of Ukrainian spiritual life in Bukovyna in the second half of the 18th century" ["Neopublikovani lysty Paisiia Velychkovskoho do Zaporozkoho viiska – vazhlyvi svidchennia ukrainskoho dukhovnoho zhyttia na Bukovyni v druhii polovyni XVIII stolittia"], *Bukovynsky journal*, No. 3 – 4, pp. 152 – 171 [in Ukrainian]
- Kryvosheya, V. V. (2012), *Ukrainian Cossacks in national memory. Chernihiv regiment: Chernihiv regiment: in two volumes* [Ukrainska kozatstvo v natsionalnii pamiaty. Chernihivskiy polk: u 2 t.], SE "NVC "Priorities", Kyiv, pp. 286 – 293. [in Ukrainian]
- Ushkalov, L. V. (2019), *Literature and Philosophy: The Age of the Ukrainian Baroque* [Literatura i filozofii: doba ukrainskoho baroko], 2nd edition. Publisher Oleksandr Savchuk, Kharkiv, 416 p. [in Ukrainian]
- Prot. Serhiy Chetverikov (1988), *Moldavian Reverend Paisius Velichkovsky* [Moldavskij starec Paisij Velichkovskij], 3rd edition YMCA-Press, Paris, 428 p. [in Russian]
- Chyzhevsky, D. (2005), *Philosophical works*: In 4 volumes, Volume 1: "Essays on the history of philosophy in Ukraine. Philosophy of Grigory Skovoroda" ["Narysy z istorii filozofii na Ukraini. Filozofii Hryhoriia Skovorody"], Torch, Kyiv, pp. 33 – 58. [in Ukrainian]
- Shumylo, S. V. (2015), *Rev. Paisiy Velichkovsky and Zaporizhia Sich. The little-known letters of Rev. Paisiy Velychkovsky to the basket chieftain of the Zaporizhzhya Army Peter Kalnyshchovskiy* [Prp. Paisij Velichkovskij i Zaporozhskaja Sech'. Malozvestnye pis'ma prp. Paisija Velichkovskogo k Koshevomu atamanu Vojska Zaporozhskogo Petru Kalnyshchovskomu], International Institute of Athos Heritage in Ukraine, "Heritage of the Orthodox East", Kyiv – Serpukhov, 128 p. [in Russian]
- Shumylo, S. V. (2020), "Wanderings of Paisius Velichkovsky in Ukraine and Moldo-Wallachia in the 1740s." ["Strannichestvo Paisija Velichkovskogo po Ukraine i Moldo-Valahii v 1740-e gody"], *Rocznik Teologiczny*, Chrześcijańska Akademia Teologiczna w Warszawie, No. 2, pp. 591 – 612 [in Russian]

- Shumylo, S. (2020), "To the question of the origin of the family of Reverend Paisiy Velychkovsky and his connections with the Chernihiv region" ["Do pytannia pro pokhodzhennia rodu prp. Paisiia Velychkovskoho i yoho zviazky z Chernihivshchynoiu"]. *Severyan Chronicle, Scientific journal*, No. 1 (151), pp. 144 – 163 [in Ukrainian]
- Shumylo, S. (2022), "On Holy Mount Athos is the memory of Reverend Paisius Velychkovsky" ["Na Sviatii Hori Afon vshanuvaly pamiat prp. Paisiia Velychkovskoho"]. International Institute of Athos Heritage in Ukraine, viewed 3 July 2023, available at: <https://afon.org.ua/uk/novini/na-svyatij-gori-afon-vshanuvaly-pam-yat-prp-pajisiya-velichkovskogo.html> [in Ukrainian]
- Shumylo, S. (2022), "Ukrainian scientists of Romania took part in the celebration of the 300th anniversary of Reverend Paisius Velichkovsky" ["Ukrainski vcheni u Rumunii vzialy uchast u vidznachenni 300-richchia prp. Paisiia Velychkovskoho"], International Institute of Athos Heritage in Ukraine, viewed 3 July 2023, available at: <https://afon.org.ua/uk/novini/ukrajinski-vcheni-u-rumuniji-vzyali-uchast-u-vidznachenni-300-richchya-prp-pajisiya-velichkovskogo.html> [in Ukrainian]

© **Олена Борисівна Величко**